

AHLÂK ÇALIŞMALARI VE AHLÂK FELSEFESİ DERGİSİ

Cilt Vol. 3 **Sayı** No. 1

Yayın Tarihi / Publication Date

Eylül / September, 2023

Yazıların sorumluluğu yazarlara aittir.

CC BY-NC-ND 4.0

Makale

Murat Bayram

Hukuk ve Ahlak İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme

Hukuk ve Ahlak İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme

Murat Bayram¹

Öz: Toplumu düzenleyen yasaların yanı sıra ahlak da önemli bir yere sahip olmuştur. Hukuk ve ahlak alanının ilişkili kaynak ve amaçlara sahip olması, iki alanın etkileşim içinde olmasını kaçınılmaz kılmıştır. Hukuk ve ahlak, felsefe tarihi boyunca bazen ilişkilendirilmiş bazen de birbirinden keskin sınırlarla ayrılmıştır. Bu iki alanın açık bir şekilde birbirinden soyutlanmaya başladığı Ortaçağ sonrasında, hukuk ve ahlakın ayrı olduğu ve hukukun otoritesini ahlaktan değil egemen güçten aldığı ileri sürülmüştür. Hukukun otoritesinin egemen merkezli olmasıyla birlikte hukuka pozitif bakışlar çoğalmış ve doğal hukuk görüşleri reddedilmiştir. Pozitif hukukçular, doğal hukukun kabul ettiği ahlaki geçerliliği reddederek, hukuki geçerliliğin nihai olarak bir hukuk sisteminin normatif yapısının bir ürünü olduğu iddia ederler. Bu çerçevede çalışmamızda hukuk ve ahlakın temellerini irdeleyerek hukuk felsefesi tarihinde ele alınış biçimlerine değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hukuk, Ahlak, Pozitif Hukuk, Doğal Hukuk.

An Evaluation on the Relationship between Law and Morality

Abstract: In addition to the laws that regulate society, morality has also had an important place. The fact that law and morality have related sources and aims has made it inevitable for the two fields to interact. Throughout the history of philosophy, law and morality have sometimes been related and sometimes separated from each other with sharp boundaries. After the Middle Ages, when these two fields began to be clearly abstracted from each other, it was argued that law and morality were separate and that law derived its authority not from morality but from the sovereign power. With the authority of law being sovereign-centred, positive views on law increased and natural law views were rejected. Positive jurists reject the moral validity accepted by natural law and claim that legal validity is ultimately a product of the normative structure of a legal system. For this purpose, our study will examine the foundations of law and morality and the ways in which they are handled in the history of philosophy of law.

Keywords: Law, Morality, Positive Law, Natural Law

DOI: 10.5281/zenodo.8083398
ahlak dergisi, 2023

Başvuru: 09.03.2023
Kabul: 14.05.2023

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, mbayram@bingol.edu.tr ORCID: 0000-0002-4768-8282

Giriş

Toplumsal normların incelenmesi ile ilgilenen tek disiplin hukuk bilimi değildir. Aynı zamanda sosyal normlarla ahlak da ilgilenir ve bunların incelenmesi ve açıklanmasıyla ilgili disiplin etikdir. İnsanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen kurallar içinde hukuk gibi ahlak da önemli bir yere sahiptir. Ahlaki ilkeler bireylerin içsel yaşamlarını etkilediği gibi dışsal hayatlarını da etkiler ve şekillendirir. Hukuki kurallar gibi ahlak ilkeleri de başkasını öldürmeme, hırsızlık yapmama gibi emirleri içerir. Her ne kadar hukuk kuralları ahlak ilkeleri ile bazen örtüşse de tamamen özdeşleştirilemeyeceği düşünülür. Bu bağlamda hukuku ahlaktan soyutlayarak, hukukun salt bir kurallar sistemi olduğu ve egemen bir güçten kaynaklandığı iddia edilir. Hukukun salt bir kurallar sisteminden mi kaynaklandığı yoksa ahlaki bir tarafının olup olmadığı düşüncesi hukuk felsefecilerinin tartışmalarına yansiyarak iki tavrın oluşmasına neden olmuştur. Hukuk felsefecilerinin tartışmalarının temelinde olan bu iki tartışma genel olarak pozitif ve doğal hukuk olarak iki şekilde ele alınmıştır. Pozitif hukukçular, hukuku salt bir kurallar sistemi olarak tanımlarken, doğal hukukçular ise hukuku ahlaktan kaynaklanan ilkeler ile özdeşleştirmişlerdir.

Doğal ve pozitif ayrımının dayandırıldığı Aristoteles (1988; 1995) felsefesinde doğal olan daha çok pozitif yasayı sınavan ve gerekçelendiren bir yapıya sahiptir. Aristoteles'in buna verdiği örnek; Kreon'a karşı Antigone'nin eylemini haklı kılacak olan doğal yasadır. Bu bağlamda pozitif yasa kralın altındaysa doğal yasa üstündedir ve ahlakidir. Pozitif yasanın Kreon'un emirlerinden oluştuğu bir hukuk sisteminde, Polyneikes'in cesedinin gömülmesinin yasaklanması üzerine Antigone bu yasaya karşı çıkarak doğal yasanın ahlakiliğini takip ederek haksız yasayı çiğneyerek ölüyü gömer. Haksız olan yasa gibi durumlarda doğal yasaya başvurularak durumun çözümüne gidilmesi hukuk ve ahlak arasındaki ilişkiyi doğrudan gösterir.

Diğer taraftan Sokrates'in insan yapımı yasanın adaletsizliğine karşı doğal yasaya olan bağlılığı ahlaki bir yükümlülük olarak görülür. Bu anlamda insan yapımı yasanın adaletsizliğine karşı ahlaki olana başvuruda bulunulması hukuk ve ahlak arasında derin bağların olduğunu göstermektedir. Ancak bu tartışmalar doğal ve pozitif hukuk düşüncelerine farklı yansımıştır. Pozitif hukukçular, hukuki geçerliliğin nihai olarak bir hukuk sisteminin normatif yapısının bir ürünü olduğu konusunda ısrar eder ve ahlaki geçerliliği reddederler. Doğal hukuk ise, "ahlak ve hukukun kesiştiği noktaya bir ad sağlayarak" hukuk

ve ahlak arasında kopmaz bir ilişki kurmuştur (D'Entreves, 1970, s. 116). Bu bağlamda çalışmamızda hukuk ve ahlak ilişkisinin önemli derecede işlendiği pozitif ve doğal hukuk öncülerinin düşüncelerinden hareketle açıklayarak hukukun ahlak ile ilişkisini ifade etmeye çalışacağız.

Felsefe Tarihinde Hukuk ve Ahlak İlişkisine Dair Temel Görüşler

Hukuk ve ahlak arasındaki ilişki hakkındaki içtihat tartışması, geleneksel olarak hukukun normatif bağımlılığını varsaymıştır. Farklı ve tanımlanabilir uygulamalardan ve kurumlardan oluşan normatif bir sistem olarak hukuk, belirli normların yaratılması, geliştirilmesi, rafine edilmesi ve uygulanması için karmaşık ve gelişen bir yapı sağlıyor olarak anlaşılır. Doğal ve pozitif hukukçular, bu normların temel veya içkin ahlaki içeriği konusunda fikir ayrılığına düşerler, ancak her ikisi de içtihada ilişkin geçerlilik, meşruiyet ve otorite sorunları söz konusu olduğunda, bu normların hukuk dışı değerlendirmeye ihtiyaç duyduğu görüşündedirler. Doğal hukukçular bunu ahlak ile temellendirirler de pozitif hukukçular bir egemen ile temellendirirler.

İnsan yapımı hukukun, insan doğasına içkin bazı evrensel adalet ilkeleri olduğu fikri olan doğal hukuka uyması gerektiği düşüncesi Antik Yunan'a dayanmaktadır. Aristoteles bunu şu şekilde ifade eder: "Eğer yazılı yasa bizim davamıza karşı şeyler söylüyorsa biz mutlaka evrensel yasaya başvurmalı ve onun daha büyük hakkaniyetinde ve adaletinde direnmeliyiz" (Aristoteles, 1995, s. 87). Doğal hukuk ilkelerinin evrenselliği ve değişmezliği üzerinde çoğu düşünürün hemfikir olduğu açıktır. Ancak Aristoteles'in doğal adalet ilkelerinin değişebilirliği veya değişmezliği hakkındaki görüşleri birbiriyle tutarsız görünmektedir: "Her ne kadar tanrılarda belki hiçbir şekilde değişmiyorsa bile, bizde tümüyle değişken olan –ama bir kısmı doğal bir şey, bir kısmı da doğal olmayan bir şekilde değişen– doğal bir hukuk vardır" (Aristoteles, 1988, s. 104). Örneğin, bir doğal hukuk ilkesi olarak insan öldürmenin yasak olması ve bu ilkenin evrensel olarak görülmesidir. Ancak ampirik olarak bu ilke, evrensel olmayabilir. Çünkü bazı toplumlar insan öldürme eylemine izin verir. Dolayısıyla bu da Aristoteles'in politik bir sistemde geçerli yasanın ahlaki olan doğal ilkenin değil pozitif yasanın olduğudur (Bayram, 2022).

Aristoteles'in doğal hukuk ile ilgili görüşleri sonrasında Stoacı felsefeyi etkiler. Özellikle Aristoteles'in etik alanında ortaya koyduğu temel ayrımlar Stoacı düşünürler tarafından kabul edilmiştir (Arslan, 2012, s. 183). Stoacılık hakkında önemli bilgiler veren

Cicero (2016, s. 37) *Yasalar Üzerine* adlı eserinde temel olarak Stoacı yasa düşüncesini “her şeyi akılla düzenleyen ya da yasaklayan tanrının zihni olduğunu” ifade eder. Cicero’ya göre (2014, s. 201), doğaya uygun doğru akıl, evrensel, değişmez ve ebedi Stoacı doğal hukuk teorisi. Bu anlamda Epiktetos (1989, s. 82, 33), insanı yok eden ve hayvanlaştıran şeyin akıldan uzaklaşmak olduğunu ve akla uygunluğun ilahi inayete tabi olmak olduğunu söyler. Diğer taraftan Seneca (2014, s. 117), kişinin evrensel özgürlüğe, Roma yasasının verdiği hakla değil doğal yasa ile ulaşacağını belirtir.

Stoacı doğal hukuk anlayışı Hristiyan filozoflar arasında güçlü etkileri olmuştur. Özellikle Hristiyan teolojisi üzerinde etkisi olan Stoacı doğal hukuk anlayışı, Aristoteles etiği odağında, ilahi yasa bağlamında bir görüş sunar (Selim, 2023, s. 53). Nitekim Aquinas’a göre, akıl sahibi varlıklar ilahi yasadaki pay alarak, kendi amacına doğal bir eğilim gösterir ve ebedi yasanın rasyonel yaratılmışı bu katılımına doğal yasa denir (Aquinas, 1981, s. 1333). Aquinas savaşın haklı olduğu durumlarda meşru görülebileceğini ve amacının iyiye ulaşma, kötünden kaçınma olması gerektiğini söyler. Yani söz konusu olan, bir nefsi müdafaa eyleminde kullanılan güç miktarının makul olması gerektiğidir. Bu düşünce, sonrasında Hugo Grotius’un (2011) söylemlerine konu olmuş ve doğal hukukun hem uluslararası hukuka hem de iç hukuka sınırlamalar getirdiğini iddia eder. Doğal hukukun iki şekilde ispat edileceğini iddia eder. Bunlardan birincisi apriori olandır. Yani bir şeyin, insan doğası gibi akıllı ve toplumcul olan doğaya uygunluğuna ya da aykırılığına bakarak ispatlamaktır. İkincisi olan aposteriori yol ise, bir şeyin bütün uluslarca benzerlik gösterdiği ispatlama yoludur (Grotius, 2011, ss. 33-34). Öte yandan doğal hukuk taraftarlarında biri olan John Finnis (2011, s. 25), temellerini Stoacı ahlaktan alan Aquinasçı doğal hukuk görüşünden etkilenecek bu düşünceyi sürdürür. Tek geçerlilik kavramı, doğal hukuka göre geçerlilik, yani ahlaki geçerliliktir. Doğal hukukçular bir yasayı yalnızca ahlaki açıdan geçerli, yani adil veya ahlaki açıdan geçersiz, yani yanlış olarak yargılayabilirler. Bir yasanın hukuken geçerli ama ahlaki açıdan yanlış olduğunu söyleyemezler. Bu nedenle doğal hukukçular hukukun geçerliliğini üstün ahlaki gerçeklerde olduğunu düşünürler. Ahlaki realizm doğal hukukun temel bir ilkesi olarak görülmüş ve ahlakın öznel değişebilir olmadığı iddia edilmiştir. Ahlaki realizmin önde gelen savunucusu olan Michael Moore (2003), ahlaki gerçeklerin kısmi olarak hukuki yargıları oluşturduğunu ve

hukuki yargıların nesnel olabileceğini iddia eder.² Ancak şüphecilere göre ahlak kuralları kişisel seçim ve öznel beğeni meselesidir. Bu anlama doğal hukukun temeli eleştirilere tabi tutulmuştur.

Toplumsal bir düzen olarak düşünüldüğünde, ahlak bir yandan yasaya, bir yandan da geleneklere ya da görgü kurallarına benzer. Ancak ahlak, herhangi bir güç tarafından tamamen oluşturulup değiştirilemediğinden ve fiziksel güç uygulamadığından hukuk ile tamamen örtüşmediği düşünülür (Frankena, 2007, s. 25). Yine de ahlaki normlar çiğnendikleri zaman yaptırımla karşılaşırlar. Mesela, ayıplanmak, hoş görmemek ahlak dışı davranışı cezalandırmak için bir yaptırımdır. Mahalle baskısı gibi durumlar ahlaki olmasa da bazı ahlak dışı durumların cezalandırılmasında yaptırım olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bir ahlak normunun çiğnenmesi sonucunda ortaya çıkan yaptırımlar, bir yasanın yaptırımı gibi değildir. İki yapının benzer yönleri olmakla birlikte ayrıştığı birçok nokta vardır. Doğal hukukçular, hukuki geçerliliği doğanın değer ve anlamlılığından türetirken, pozitif hukukçular bunu reddederek, hukuki geçerliliği insanların karşılık ilişkilerini düzenlemek için ortaklaşa kararlaştırdıkları ve yazılı olarak kâğıda döktükleri bağlayıcı yasalarla ilgili olduğunu iddia etmektedirler (Pieper, 2012, ss. 64-65).

Ahlak alanının hukuk alanından farklı olduğu ve kaynaklarının aynı olmadığı düşüncesinin temelinde Kantçı felsefe vardır. Kant'ın (1980, ss. 79-80) felsefesine baktığımızda da hukuk ve ahlak farklı şekillerde ele alınır. Kantçı düşüncenin detaylandırılması, ödevin ahlaki olduğunu söylemenin neden yasal bir ödevin lehinde değil de aleyhinde bir argüman olduğunu anlamamıza yardımcı olur. Ayrıca Kant'ın öğretileri, ahlaki yasalastıramayacağımız iddiasını anlamamızı sağlar. Bugün hâkim olan görüş hukuk ve ahlaki kesişen kurallar ve haklar dizisi olarak ele alırken, Kantçı görüş ikisini ayrı ve kesişmeyen olarak ele alır. Ahlak, hukuka dâhil edilemez ve hukuk, ahlaki belirleyemez

---

² Doğal hukuk ile ilgili birçok eleştiri yapılmıştır. Bunlardan ilki, haksız bir sistemi reddeden doğal hukukçular bu sistemi geçerli hukuk sistemi olarak görmezler. Ancak Yahudiler ile Aryan Almanlar arasında evliliği yasaklayan Nürnberg yasaları, adaletsiz olsa dahi bağlayıcı olarak kabul edilir. Herhangi bir anarşi durumunun doğmaması için geçerli hukuk haksız dahi olsa hukuk addedilir. Yani uygulanan hukuk haksız da olsa kausun doğmaması için itaat edilir. Bu anlamda doğal hukukçu görüş her ne kadar haksız bir hukuk sistemini reddetseler de itaat yükümlülüğü gösterilmesi gerektiği görüşündedirler. Doğal hukuka ikinci itiraz, adalet ve iyiliğin ne olduğu sorunudur. Bunu Tanrı ile temellendiren sistemler Tanrısız toplumlar için nasıl açıklayabilirler. Aquinas bu zorluğu fark ederek doğal hukuku inanç yerine akıl ile temellendirmiştir. Aquinas aynı zamanda vicdan (*synderesis*) ile temellendirir. Ancak bu da herkesin vicdanı ayrı işleyeceği için anarşiye yol açabileceğinden eleştirilir. Bu nedenle çağdaş düşünürler bu anlamda güçlü bir doğal hukuk yerine, daha zayıf bir doğal hukuk teorisine yönelmiştir. Bu hukuk ve ahlak ilişkisi normal bir şekilde genel adalet ilkesinden çıkarsama yoluyla değil, hukuki bir sürecin çıktıkları şeklinde daha dolaylı bir yoldan çıkarsanmıştır (Ingram, 2020, ss. 41-45).

(Fletcher, 1987, s. 534). Kant (1960) “Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme” adlı çalışması çerçevesinde de barışı hukuksal bir temelde tasarlar. Ahlak alanında iyiyi isteyen birey bunu ebedi barış anlamında hukuk ile gerçekleştirebilir. Kant, hukuk üstünlüğüne önemli yer veren cumhuriyetçilikle bu toplumun inşa edilebileceğini vurgulamaktadır. Bu anlamda Kant içsel özgürlüğün amacı olan ebedi barışın ve iyinin ancak ve ancak dışsal özgürlükle gerçekleşebileceğini vurgulayarak barışın evrensel olarak belirli hukuksal aşamaları (milletler birliği, milletler hukuku, dünya yurttaşlığı hukuku) yerine getirmesi sonucunda ortaya çıkacağını vurgular.

Kant, doğal hukuk ve pozitif hukuk karşıtlığını ortadan kaldırarak, doğayı akıl doğası olarak belirler. Kant hukuku, pratik olarak insanın akıl doğasının dışsal özgürlüğünü ilgilendiren kurallar olarak tanımlar. Buna karşılık ahlak içsel özgürlükle ilgilidir. Bu anlamda Kant’a göre saf akıl tarafından a priori olarak belirlenen doğal hukuktur. Otfried Höffe (2020, s. 41), Kant’ın doğal hukuku akılda temellendirdiğini ve özgürlük alanında konumlandığını ifade eder.

Özgürlük, Kant’ın (2013) hukuk ve ahlak hakkındaki düşüncesindeki merkezi sözcüktür. Hukukun amaçları açısından, ilgili özgürlük biçimi, dışsal özgürlüktür, kişinin tercihlerine göre hareket etme özgürlüğüdür. Bu seçimlerin aklın buyruklarını ifade etmesi gerekmez. Ahlaki açıdan sağlam seçimler olmaları gerekmez. Bunlar, somut bireylerin farklı amaçlarını yansıtan öznel olarak olumsal seçimlerdir. Bunlar, özel hukuk ilişkilerini tanımlayan işlemlerde, mülk edinme ve devretme, sözleşme ve vasiyetname yapma, evlenme olarak ifade edilir. Hukukun işlevi, bu seçimleri, her bireye maksimum bir dış özgürlük alanı garanti edecek şekilde uzlaştırmaktır. Hukuk sisteminin işlevi, dış özgürlüğün kullanılmasını güvence altına almaksa, o zaman hukuk, “evrensel bir hukuk yasası altında her bir kişinin tercihlerinin diğerlerinin seçimleriyle birleştirilebildiği koşullar dizisi” olarak tanımlanabilir. Yasanın görevi, her birinin seçiminin diğerlerinin seçimiyle bağdaştırılabilmesini sağlamaktır (Fletcher, 1987, s. 535).

Özgürlük aynı zamanda Kant’ın (2013) ahlak teorisinde de merkezi bir kavramdır. Bununla birlikte, ahlaki eylemdeki özgürlük, dışsal olmaktan çok içseldir. Dışsal özgürlük, fiziksel kısıtlamanın yokluğundan doğarken, en azından olumsuz olarak tanımlanan içsel özgürlük, aklın buyruklarına duyusal müdahalenin olmamasından kaynaklanır (Fletcher, 1987, s. 537).

Kant'a göre ahlaki ve yasal olan arasındaki fark, bireyin görevlerine yönelik farklı duruşlarında yatar. Ahlaki sistemde, yalnızca görevin dış taleplerine uymak –yani kişinin sözünü yerine getirmesi– eylemi ahlaki kılmak için yetersizdir. Görev, ayrıca, uygun eylemin belirleyici sebebi olmalıdır. Bir görevi duygudaşlık ya da korkuyla yerine getirmek, tam da bir eylemi kendine özgü ahlaki değerinden yoksun bırakan duyuşsal uyarılara yol açar. Bununla birlikte, yasal alanda, önemli olan tek şey dış uyumdur. Bir eylemin yasallığını değerlendirirken, iç uyum saikinin önemi yoktur. Doğru, herhangi bir yasal görev, ahlaki bir eylem olarak icraya uygundur. Borçlu, sözleşmeden doğan taahhüdünü, yaptırım korkusunu değil, eyleminin belirleyici nedeni olarak aldığı için yerine getirirse, o zaman ahlaki davranır. Yasal görevleri ahlaki eylemin temeli olarak ele almanın önünde hiçbir engel yoktur, ancak Kant tüm yasal görevlerin bu şekilde yerine getirilmesi gerektiğini düşünmez. Görünüşe göre yasal görev fikrinin bir kısmı, kişinin kendini ahlaki eylem disiplinine tabi tutmadan görevin dışsal biçimine uyabilmesidir³ (Fletcher, 1987, s. 542). Kritik nokta, yasanın dış zorlamasının ahlaki olmayan uyumu teşvik etmesidir. Hukuki bir yaptırımdan kaçınmak için eylemde bulunduğu sürece, eylem ahlaki olamaz. Hukuk ve ahlak arasındaki ayrılık yaptırımın şekli konusunda ortaya çıkar. Hukuk normları, düzenli bir biçimde bir otorite tarafından güvence altına alınır. Ancak ahlak kuralları bu tür bir yaptırıma tabi değildir. Ahlak kuralları daha çok içsel bir mekanizma tarafından belirlenir. Aynı zamanda hukuk kuralları bir değişime tabi tutulabilir. Ancak ahlak kuralları hukuk kuralları gibi değiştirilemez (Güriz, 2011, s. 15). Dolayısıyla hukuk normları ahlakilik ilkesine dayandırılmadan meşrulaştırılabilir. Bunu iddia edenler ise pozitif hukukçular olmuştur, ancak bu iddia da ahlakın reddedilmesine kadar çok ileri gidilerek, oluşabilecek adil olmayan durumlara zemin hazırlamıştır.

Hukuk Felsefesi Tartışmaları Bağlamında Hukuk ve Ahlak İlişkisi

Hukuk ve ahlakın inceleme alanlarının benzer olmasından kaynaklanan sorunlar birçok hukuk felsefecisinin teorisine yansımıştır. Hukuk felsefesi tartışmalarına yansıyan hukuk ve ahlak ilişkisinin seyri Jeremy Bentham'dan Ronald Dworkin'e kadar farklı şekillerde ele alınmış ve farklı çözüm önerileri getirilmiştir. Öncelikle hukuk anlayışının klasik anlayıştan ayrıldığı ve hukukun ahlaktan ayrıldığı Benthamcı düşünce, faydacı bakış dışındaki doğal hukuk bakışlarını reddederek, hukuka faydacı bir perspektif kazandırmıştır. Faydacı bakışla,

³ Hatta Kant bu düşüncelerinden dolayı pozitif hukukçu olarak algılanmıştır (Waldron, 1996).

hukukun temellendirildiği doğal hak ve ahlak gibi değerlerden soyutlayarak, hukuku egemen gücün iradesi çerçevesinde şekillendirir.

Bentham (2011, ss. 75-81), ahlakı en büyük mutluluk üretme biçimi olarak tanımlar ve yasanın da aynı amaca hizmet ettiğini ifade eder. Yasa ve ahlakın aynı merkeze sahip olduğunu ancak çevrelerinin farklı olduğunu iddia eder. Bu farklılığın iki nedeni vardır: Birincisi, yasanın sadece cezalar aracılığıyla bireyler üzerinde etkin olduğu ve cezaların kötülüğünün ancak toplumsal mutluluk için haklılaştırılabileceğini ifade eder. Ancak ahlaki bir yargıda hatanın kötülüğü cezanın kötülüğünden daha az büyük olmuştur. İkincisi, yasa suçluyu ararken, masumu cezalandırma tehlikesi tarafından durdurulur. Diğer taraftan Bentham'a göre ahlak birçok durumda varlığını yasadan alır. Örneğin, bir ülkede yabancı bir gücün hizmetine girmek suç olabilir, bir başka ülke de ise bu meşrudur. Dolayısıyla ahlaki bakımdan iyi ve kötü olduğunu belirlemek için yasa tarafından yasaklanıp yasaklanmadığına bakılır. Hukuka itaat etme yükümlülüğünü de Bentham, herhangi bir ahlaki yükümlülük olarak görülmeyeceğini toplumsal mutluluk adına hukuka itaat ettiğimizi söyler. Bu bağlamda hukuk "egemen otorite tarafından belirlenen ve otoritenin etkinlik kurduğu bireylerin davranışlarını düzenleyen kurallar bütünüdür" (Bentham, 1970, s. 17).

Benthamcı felsefeden etkilenen John Austin (1954), pozitif hukuk teorisini geliştirerek daha ileriye taşır. Austin, hukuku tıpkı Bentham gibi mistik ve doğa ürünü gibi rasyonel olmayan durumlardan arındırarak faydacı bir rasyonel teori ile temellendirir. Bu amaçla hukuku egemen temelli bir yapıya indirger. Austin için hukuk ve ahlak ayrımının keskin sınırlarla birbirinden ayrılması hukukun bağımsızlaştırılması açısından büyük bir öneme sahiptir. Analitik hukuk biliminin öncüsü olan Austin, tıpkı analitik felsefeciler gibi önermelerin dış dünya ile uyumuna odaklanır. Dolayısıyla içerisinde ahlak barındıran önermeler dışarıda bırakılır. Analitik hukuk, hukuka sağladığı rasyonel temellendirmelerle etkin bir katkı sağlamıştır. Bu bağlamda Austin, hukuku, rasyonel bir varlığın, üzerinde yetki sahibi olduğu diğer rasyonel varlıkları idare etmek için konulmuş kurallar bütünü olarak tanımlar.

Analitik hukukçular, hukuku, egemen tarafından empoze edilen veya uygulanan bir kurallar sistemi olarak temellendirerek, hukuk için herhangi bir temele ihtiyaç olmadığını savunurlar. Analitik hukuk, felsefe ve etikten tamamen ayrıştırılmıştır. Analitik hukukçular, etğin hukuka dâhil edilmesini reddederek hukuk bilimini tamamen kendi kendine yeterli ve

özzerk gördüler (Austin, 1954). Austin'in savunduğu hukuk biliminin etikten ayrılması, analitik hukuk biliminin en önemli özelliklerinden biridir. Ancak Austin, hukukun doğasını tanımlarken teorisinde hiçbir yerde ahlaki unsura yer vermemesine rağmen, hukukun yaratılmasında ahlaki etkilerin iş başında olduğunu inkâr etmemiştir (Reddy, 2007, s. 198). Bentham da aynı şekilde ahlaktan kaynaklanan ilkeleri faydacı görüşler altında meşrulaştırarak ahlaki bu anlamda tamamen hukuktan ayırmaz. Ancak buyruk teorilerinin öncüleri olarak kabul edilen bu düşünürler, hukuk ve ahlaki keskin sınırlarla ayırır ve hukuk ahlak ilişkisini zorunlu olarak görmezler.

Hans Kelsen'e göre, bir ahlaki sistemin normları ile bir hukuk sisteminin normları arasındaki çatışmalara herkes aşınadır. Örneğin, ahlaki bir norm bize öldürmememizi söyler. Hukuki bir norm bize ölüm cezasının infazı sırasında insanları ve savaşta düşmanları öldürmemizi söyler. Bir norma uyan, diğzerini ihlal eder. İkisinden hangisini izleyeceği ve dolayısıyla hangisini ihlal edeceği konusunda seçime sahiptir. Ancak uymamayı tercih ettiğzi normun geçerliliğini ortadan kaldırma yetkisine sahip değildir. Dahası, tek ve aynı hukuk sistemi içinde bile normlar çatışması mümkündür ve hiç de ender değildir (Kelsen, 1973, s. 233). Mesela bir hukuk normu ötenaziyi yasaklayabilir, bir diğzer sistem ise ötenaziyi değerlendirme dışı bırakabilir. Belirli bir değzerden hareketle normlardan biri diğzerine göre geçerli değzerlidir. Değzerler görecelidir, her sistemde farklılık gösterebilir. Dolayısıyla Kelsen'e göre doğuştan mutlak bir değzer yoktur ve adil olan ve olmayanı belirleyen ahlaki bir standart da yoktur. Saf hukuk teorisini ileri süren Kelsen, hukukun etik gibi alanlarla ilgisini reddetmez. Ancak hukukun özünü belirsizleştiren ahlak alanından arınmalı ve ayrı olarak ele alınmalıdır (Işıқтаç, 2010, ss. 288-289).

Kelsen için, ahlak ve hukuk arasındaki ayırım, iki toplumsal düzenin normlarının insanları zorunlu kıldığı davranışla ilişkilendirilemez. İntihar sadece ahlaken değil, kanunen de yasaklanabilir; cesaret ve iffet sadece ahlaki görevler değil, aynı zamanda yasal görevler de olabilir. Hukuk ve ahlak ilişkisinin kurulmasında, hukukun dışsal, ahlakın içsel davranışı buyurduğuna dair sık sık savunulan görüş bile işe yaramayacaktır. Her iki düzenin de normları, her iki tür davranışı da tanımlar. Cesaretin ahlaki erdemi, yalnızca zihinsel bir korkusuzluk durumundan değil, aynı zamanda bu durum tarafından koşullanan dışa dönük bir davranıştan oluşur. Eğer bir hukuk düzeni cinayeti yasaklıyorsa, bu sadece bir başkasının

dışsal davranışlarıyla bir insanın ölümüne sebep olmayı yasaklamakla kalmaz; aynı zamanda içsel bir davranışı, yani böyle bir sonuç üretme niyetini de yasaklar (Kelsen, 1973, s. 84).

Hukuk ve ahlak, farklı normatif sistem türleri olarak kabul edilirse, ikisinin nasıl ilişkili olduğu sorusu ortaya çıkar. Bu sorunun ikili bir anlamı var. Bununla hukuk ve ahlak arasındaki gerçek ilişkinin ne olduğu ve aynı zamanda aralarındaki ilişkinin ne olması gerektiği de kastedilebilir. İki soru birbirine karışıyor ve bu da yanlış anlaşılmalara yol açıyor. İlk soru bazen hukukun özünde ahlaki olduğu, yani hukuk normlarının emrettiği veya yasakladığı davranışın aynı zamanda ahlak normları tarafından da emredildiği veya yasaklandığı söylenerek yanıtlanır. Eğer bir toplumsal düzen, ahlakın yasakladığı bir davranışı emrediyorsa veya ahlakın emrettiği bir davranışı yasaklıyorsa, bu düzen hukuk düzeni değildir, çünkü adil değildir. Ancak soru, hukukun ahlaki olabileceği, ancak böyle olmak zorunda olmadığı sonucuna da yanıt verir; ahlaki olmayan bir toplumsal düzen yine de bir hukuk düzeni olabilir (Kelsen, 1973, ss. 86-87).

Austin'in yeniden keşfedilmesi ve Bentham ve Kelsen'in çalışmaları üzerine yoğunlaşan H. L. A. Hart, hukuk-ahlak ilişkisini yeniden irdeleyerek pozitif hukuk için farklı bir versiyon geliştirir. Ancak, Hart bu düşünürlerin geliştirdiği teorileri eleştirerek hukuka farklı bir bakış açısı sağlar. Hart'a göre, ahlakın özünü, hukukun özünü tanımlama çabası olarak görülen buyruk teorisi (Austin, Bentham), basitliğiyle nefes kesici ve oldukça yetersiz görünür (Hart, 1958, s. 602).

Hart, faydacıların hukuk ve ahlakın ayrılmasında ısrar ederek kastetmedikleri birkaç şeyi ayırt eder. Bentham ve Austin hukuk ve ahlakın kesişimi olarak adlandırılabilir pek çok şeyi kesinlikle kabul ettiler. İlk olarak, tarihsel bir gerçek olarak, hukuk sistemlerinin gelişiminin güçlü bir şekilde ahlaki görüşlerden etkilendiğini ve buna karşılık, ahlaki standartların derinden hukuk tarafından etkilendiğini, böylece birçok hukuk kuralının içeriğinin yansıtıldığını asla inkâr etmediler. Aslında bu tarihsel nedensel bağlantının izini sürmek her zaman kolay değildir, ancak Bentham kesinlikle bunun varlığını kabul etmeye hazırды. Austin de pozitif hukuk ile ahlakın sık sık çakışmasından söz etti ve hukukun ne olduğu ile hukukun ne olması gerektiği arasındaki karışıklığı tam da bu olguya bağladı. İkinci olarak ne Bentham ne de takipçileri, ahlaki ilkelerin farklı noktalarda açık yasal hükümlerle bir yasal sisteme getirilebileceğini ve kurallarının bir parçasını oluşturabileceğini ya da mahkemelerin yasal olarak adil ve en iyi buldukları şeye göre karar vermekle yükümlü

olabileceğini reddetmedi (Hart, 1958, s. 599). Hart, hukuk ve ahlak ilişkisinin bariz olduğu bir durumda hukuku tamamen ahlaktan dışlayarak ilerlemeyeceğini düşünür. Bu nedenle buyruk teorileri üzerine hukuk ve ahlak ilişkisinin katı bir şekilde ele alınmadığı yeni bir sistem oluşturur.

Öncelikle Hart (1994, ss. 169-179), ahlaktan toplumda genel kabul gören pozitif veya konvansiyonel ahlak kurallarını ve yükümlülükleri kasteder. Pozitif ahlak, toplumun çoğunluğunun sahip olduğu hukuki görüşlerdir. Hart pozitif ahlak dışında eleştirel ahlaktan da bahseder. Ahlaki görüşleri gerekçelendirme çabası olarak karşımıza çıkan eleştirel ahlak, pozitif ahlaktan daha rasyoneldir. Ahlak kurallarına özgü olan bazı ayrılık noktaları vardır: İlk olarak, ahlakın sürdürülmesinin belirli bir önemi vardır. Ancak hukuk kuralının varlığı değerli bulunmasına bağlı değildir. İkincisi, ahlakta planlı bir değişim yoktur. Üçüncüsü, ahlaka aykırılıklar gönüllüdür. Sonuncusu ahlaki yaptırım hukuksal yaptırım gibi dışsal değildir. Hukuk ve ahlakın birçok noktada ayrıldığını ifade ettikten sonra Hart, hukuk ve ahlak arasındaki ilişkiye farklı bir bakış açısı getirerek bunu eleştirel ahlak bağlamında sergileyerek sonrasında oluşacak ılımlı ve katı pozitivizm tartışmalarına zemin hazırlar.⁴ Katı pozitivizm daha çok dışlayıcı pozitivizmle özdeşleştirilmiş, Hart'ın içinde yer aldığı ılımlı pozitivizm ise kapsayıcı pozitivizm olarak algılanmıştır. Dışlayıcı pozitivizm hukukun belirlenmesinde ahlak ilkelerine başvurulmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Kapsayıcı pozitivizm, hukukun içeriği belirlenirken ahlaki da dikkate alır. Her iki düşünce doğal hukuku reddetmekle birlikte kapsayıcı pozitivizmin doğal hukuka daha yakın olduğu kabul edilir. Hart, ahlaki normları yasal olmayan normların bir kategorisi olarak tasarlar. Onun için hukuk ve ahlakın kapsamı farklıdır ve hukuk alanının varlığı ahlaki içeriğe bağlı değildir. Ayrılabilirlik tezi olarak kabul edilen bu iddia, ahlakın hukuku etkileyebileceği düşüncesi kabul edilmekte olsa da hukuk için ahlakın zorunlu bir koşul olmadığı iddiasıdır (Ceylan, 2015, ss. 34-42).

Hart'ın genel olarak ahlaki hukuk kavramının dışında tutmasına rağmen, başka bir yerde, herhangi bir toplumun varlığının devam etmesi için ortak bir ahlakın gerekli olduğu

---

⁴ Hart ahlak ve hukukun ilişkili olduğu birçok noktayı da söyler. Bunlar, hukuka ve otoriteye itaatin ahlaki ilkelerle gerekçelendirilmesi, ahlakın yasaların belirlenmesinde etkili olması, hâkimin yorum faaliyetlerinde ahlaka başvurusu, haksız bir yasa durumunda başvuru ahlak ilkeleri ve hukuk ile adalet ilkelerinin ortaklığı gibi durumlar hukuk ve ahlaki yan yana getirmiştir. Özellikle Hart, hukuk ve ahlak ilişkisinin adalet ilkeleri çerçevesinde gündeme geldiğini iddia eder. Aristoteles'ten beri gelen dağıtıcı ve denkleştirici adaletin yanı sıra her hukuk sisteminin yer vermesi gereken usuli adaleti ekler. Usuli adalet hukukun somut durumlara uygulanması gerektiği eşit ve adil davranış ilkesidir. Hart'ın hukukta ahlaka yer verdiği yer usuli adalettir (Ceylan, 2015, ss. 45-50). Benzer durumlarda benzer, farklı durumlarda farklı davranış adaletinin formel ilkesidir (Hart, 1994).

şeklindeki kabul edilebilir önermeden söz etmiş olması şaşırtıcıdır. Bu nedenle, karı kocanın birbirleriyle cinsel ilişkiye girmeleri ahlaksızlık değildir, ancak bunu toplum içinde yapmaları onlar için saldırganlık olur. Bu nedenle özel alana dair bu tür davranışlar, kamusal alanda haklı olarak yasaklanmıştır. Ona göre özel ahlak, hukukun ilgi alanı değildir. Ronald Dworkin (2007), Hart'ın hukuku birincil ve ikincil kuralların birliği ve ahlakın hukuktan dışlanması olarak görmesini kınamaktadır.⁵ Lord Devlin, hukukun asgari bir ahlakı desteklemeye devam etmesi gerektiğini savunur. Bazı ahlaki fikirler, toplumun onları korumaya yetkili olduğu verili bir toplumun yapısının bir parçasıdır (Reddy, 2007, s. 198).

Hart'ın hukuk sisteminden etkilenen Hayek için de soyut ahlaki ilkelerin hukuk alanına karıştırılmaması gerekir. Hayek'e göre, güçlü ahlaki ilkelerin varlığı tek başına bunların cebir yoluyla uygulanmasını haklı göstermez. Cebir yoluyla ahlaki bir kuralın uygulanabilmesinin ön koşulu, başkalarının müdahalesine karşı bireyin özel alanının korunması durumunda kuralın uygulanmasının zorunlu olmasını gösterir. Eğer ahlaki bir kural özel alanı korumada gerekli değilse, kural özel alanlara müdahale için kullanılmaz. Bu düşünce Hayek'in arka planda ahlak ilkelerini kabul ettiği ve kendiliğinden gelişen adil davranış kurallarını insan yapımı kurallardan üstün tuttuğu eleştirilerine kapı aralamıştır. Ancak Hayek bu eleştirileri reddederek, kendiliğinden gelişen kuralların başlangıçta cebir yoluyla uygulandıkları için ahlak kuralları olarak kabul edilmeyeceğini iddia eder. Hayek'in hukuk teorisinde önemli bir yer tutan adil davranış kuralları, geçerliliklerini dışsal bir değer ölçüsünden almazlar (*transdantat*), kuralların kendi sisteminden kaynaklanır (*immanent*). Mesela, kuralın olmadığı bir durumda yargıç yeni bir kural getiriyorsa bu kuralın mevcut kurallara uygunluk göstermesi gerekir. Dolayısıyla, ahlak kuralları cebir yoluyla hukuk kuralları gibi bireyin özel alanın korunması ilkesine bağlı olarak uygulanabilir (Aktaş, 2001, ss. 160-161).

Hayek'in hukuk sistemine ait bu görüşü benzer olarak Dworkin tarafından farklı şekilde ifade edilmiştir. Dworkin (2007), hukuk ahlak ilişkisini reddeden Hart'a genel bir eleştiride bulunur. Ahlaki yargıların argüman ya da kanıtlarla gerçeklik yargıları olarak kurulup savunulmayacağı düşüncesi olan ayrılık tezi, Dworkin tarafından eleştirilir. Dworkin'e göre, hukuk kuralları içerikle değil soyağacı ile belirlenir. Dworkin'e göre, yargıçlar zaman

---

⁵ Hart doğal hukukun asgari içeriğini, bir toplumun varlığının devamı için belirli kuralların var olması gerektiğini kabul eder. İnsanın savunmasızlığı, yaklaşık eşitlik, sınırlı fedakârlık, sınırlı kaynaklar, sınırlı irade gücü ve anlayış sınırlılıklarından ötürü, bireyler ve mülkiyeti koruyacak ve ahde vefayı sağlayacak kuralların mevcudiyeti zorunludur. Ancak buna rağmen Hart, hukukun ahlaki ilkelerden türetildiğini veya aralarında zorunlu bir ilişkinin olduğunu reddeder (Wacks, 2016, ss. 140-141).

zaman hukukun derin ahlaki gerekçelendirmesini yeniden değerlendirmeli ve bu şekilde tüm hukuk sistemini en iyi hale getirmelidir. Dworkin (2007, ss. 46-47) kurallar ve ilkeler arasında ayırım yaparak, pozitivizmin sadece kuralları göz önünde bulundurduğunu ancak ilkeleri görmezlikten geldiğini iddia eder. Dworkin'e göre, hukuk sistemi kuralların yanı sıra ilkelere de dayanır. İlkeler, adalet gibi ahlaki değerlerle ilgilidir. İlkeler anayasa gibi daha üst metinlerde yer alacağı gibi hukukun içinde de yer alabilir. Özellikle yargıç zor davalarda bu ilkelere başvurabilir. Dworkin ilkelerin hukuk içindeki işlevini kanıtlamak için birçok örnek verir. Bunlardan önemli bir tanesi, 1889 yılındaki New York mahkemesi Rigg v. Palmer davasıdır. Bu davada mirasçı, büyükbabasından mirası daha erken almak için öldürür. Mahkeme bu davada mirasın devam edip etmediği konusunda karar verme durumunda kalmıştır. Yasalar dâhilinde mirasın büyükbabasını öldüren sanığa verilmesi tamamen doğrudur. Ancak mahkeme bu durumun ahlak ile uyuşmadığını düşünerek, hiç kimsenin kendi hilesinden kazanç sağlamayacağına karar vererek mirasçıyı mirastan mahrum bırakır. İşte bu durumda Dworkin'e göre kurallardan çok ilkelere başvuru yapılmıştır ve ilkelerin hukuk sisteminde göz ardı edilmemesi gerektiğini söyler.

Şiddete ve dolandırıcılığa karşı tüm yasalar insanların ahlakına dayanır ve dolayısıyla insanların ahlakı da bu yasalardan etkilenir. Ceza hukukunun ilgili olduğu ahlak, toplumun ahlakıdır. Bu nedenle, bazı ahlaki fikirlerin yardımı olmaksızın, ceza kanunlarını anlamak zor olacaktır, çünkü suç kanunları ahlaki kuralları bünyesinde barındırır. Lord Devlin (1965), kamu ahlakı, herhangi bir insan toplumu için sağlam bir yapı sağlar ve hukukun, özellikle ceza hukukunun, bu genel ahlakı sürdürmek için birincil işlevi olarak görmesi gerektiğini söyler.⁶

Pozitif hukukçular, bir kanuna veya yargı kararına hukuk demenin o kanun veya kararın ahlakına ilişkin herhangi bir ima taşıması gerekmediğini iddia ederler. Geçerli yasalar ahlaksız veya adaletsiz olabilir. Kanunun geçerli yasalara indirgenmesine karşı çıkanlar bazen, Lon Fuller ile birlikte, bir kanunun yasa olduğunu kabul etmek için ahlaki kabul edilebilirliğin gerekli bir koşul olduğunu düşünürler. –Ronald Dworkin'de, ahlaki ilkelerin yasanın bileşenleri olarak geçerli kanunları tamamladığını iddia eder– İster pozitif hukukçular ister onların ahlakçı karşıtları hukukun doğası konusunda haklı olsunlar, hepsi ahlakın doğası konusunda hemfikir görünür (Fletcher, 1987, s. 533).

---

⁶ Burada Devlin ve Hart arasındaki önemli bir tartışma olan zararsız bir eylemin ahlaksız olması nedeniyle yasaklanıp yasaklanmaması sorunudur.

Sonuç olarak, Radbruch'a göre, hukuk kurallarının oluşturulmasında ve karar gerekçelerinin bulunmasında, kuralların yorumlanmasında, karar gerekçelerinin uygulanmasında ve yargı ve idari süreçte takdir yetkisinin kullanılmasında üç şey vardır. Birincisi, adalet, insanlar arasındaki ideal ilişki; ikincisi, ahlak, bireysel karakterin ideal gelişimi ve sonuncusu, güvenlidir. Bu üçü dengede tutulmalı ve bunlardan hiçbiri göz ardı edilmemelidir (Pound, 1945, s. 222). Neo-Hegelci olan Kohler'in dediği gibi, politika, hukuk ve ahlak ideal bir uygarlığa ulaşma yolunda çalışan güçlerdir. Dolayısıyla hukuk, toplumun ulaşmaya çalıştığı bu ideal amaçları takdir etmelidir (Pound, 1945, s. 195).

Sonuç

Ahlak ve hukuk ilişkisinin karmaşık yapısından dolayı birbirinden ayrıştırılarak bu karışıklığı yok etmeye çalışmak beraberinde daha karmaşık ve kötücül sonuçlara neden olacak yapıları doğurur. Halkın rızasıyla yönetime geçecek bir egemen elindeki gücü kötüye kullanarak adil olmayan yasalar çıkarabilir. Bu gibi durumlarda hukuk mu tercih edilmeli yoksa kişinin vicdanı, ahlaki ilkeler vb. mi tercih edilmeli? Eğer bir hukuk sistemi Nazi örneğindeki gibi kötü amaçları varsa buna karşı hukuki otorite kabul edilmeli midir? Adolf Eichmann Davasında, Eichmann'ın egemen iradeye itaat ederek hukuki sınırlar içinde genel ahlaki ilkelere karşı gelerek bireylerin yaşam haklarını elinden alması doğru mudur? Bu gibi sorular elbette pozitif hukuk sisteminin temellerini irdeler ve ahlak ilkelerden bağımsız radikal bir hukukun her an şiddet doğurabileceğinden dolayı hukuk sisteminin ahlaki sistemden bağımsız ele alınmayacağı düşüncesini akıllara getirir.

Bu hukuk sisteminin geçerliliği ve hukuk olarak adlandırılması doğruluğu tartışmalı olur elbet. Bu durum doğal ve pozitif hukukçularca farklı şekillerde ele alınır, ancak iki düşüncenin üzerinde uzlaşım kuracağı nokta şu olsa gerek: Haksız bir sistemde hukuk yerine ahlaka başvurulabilir, ahlaka başvuru tüm hukuk sisteminin yok edilmesi anlamına gelmeyecektir. Çünkü haksız olan yasayı reddettiğinizde yine haklı olan yasalara itaat hukuki geçerliliğin göstergesidir. Nitekim Henry David Thoreau baş vergisini reddettiğinde diğer yasalara itaat etmeye devam eder. Diğer taraftan, Amerika'da birçok siyahi haksız yasalara karşı gelirken, haklı yasalara itaat yükümlülüğünde bulunmuşlardır.

Her ne kadar pozitif hukukçular, hukuk ve ahlaki keskin sınırlarla ayırsalar da haksız bir hukuk sisteminde başvurunun neye yapılması gerektiği konusunda, ahlaki ilkelere yer açılabileceği düşüncesine girerler. Hukuki yaptırımlar dışında kanunlara itaati sağlayan

ahlaktır. Ahlak değiştiğinde, yasa onu takip etme eğiliminde olmuştur. Böylece ahlak, yasayı mükemmelleştirir. Hukuk ve ahlakın nihai temeli bir ve aynıdır. İnsan Hakları Bildirgesi, uluslararası hukuk ilkeleri, insancıl hukuk, güçlü etik birikime sahip zengin ahlaki ilkeleri içeren çarpıcı örnekler hukuk-ahlak ilişkisinin radikal bir şekilde yok edilmeyeceğini gösterir.

Kaynaklar

- Aktaş, S. (2001). *Hayek'in hukuk ve adalet teorisi*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Aristoteles (1988). *Nikomakhos'a etik*. (Saffet Babür, Çev.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Aristoteles (1995). *Retorik*. (Mehmet H. Doğan, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aquinas, T. (1981). *Summa theologiae*. Christian Classics.
- Arslan, A. (2012). *İlkçağ felsefe tarihi: Helenistik dönem felsefesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Austin, J. (1954). *The province of jurisprudence determined*. New York: Noonday Press.
- Bayram, M. (2022). Hukukun iki bedeni: doğal ve pozitif hukuk dikotomisinde Aristoteles'in yeri. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 34, 25-43.
- Bentham, J. (1970). *Of laws in general*. (H. L. A. Hart, Ed.). London: The Athlone Press.
- Bentham, J. (2011). *Yasamanın ilkeleri*. (Barkın Asal, Çev.). İstanbul: XII Levha.
- Ceylan, Ş. Ş. (2015). H. L. A. Hart'a göre hukuk-ahlak ilişkisi. (Sercan Gürler, Ed.). *H. L. A. Hart ve hukuk-ahlak ayrımı*. (ss. 29-63). İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Cicero (2016). *Yasalar üzerine*. (C. Cengiz Çevik, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cicero (2014). *Devlet üzerine*. (C. Cengiz Çevik, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- D'Entreves, A. P. (1970). *Natural law*. London: Hutchinson.
- Devlin, L. (1965). *The enforcement of morals*. Oxford: OUP.
- Dworkin, R. (2007). *Hakları ciddiye almak*. (Ahmet Ulvi Türkbağ, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Epiktetos (1989). *Düşünceler ve sohbetler*. (Burhan Torak, Çev.). İstanbul: MEB Yayınları.

- Frankena, W. (2007). *Etik*. (Azmi Aydın, çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Fletcher, G. P. (1987). Law and morality: A Kantian perspective. *Columbia Law Review*, 87(3), 533-558.
- Finnis, J. (2011). *Natural law and natural rights*. Oxford University Press.
- Güriz, A. (2011). *Hukuk felsefesi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Grotius, H. (2011). *Savaş ve barış hukuku*. (Seha L. Meray, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Hart, H. L. A. (1994). *The concept of law*. New York: Oxford University Press.
- Hart, H. L. A. (1958). Positivism and the separation of law and morals. *Harvard Law Review*, 71(4), 593-629.
- Höffe, O. (2020). *Adalet: felsefi bir giriş*. (Muhsin Bulut, Çev.). İstanbul: Runik Yayınları.
- Ingram, D. B. (2020). *Hukuk felsefesi*. (Ezgi Su Dağabak, Çev.). Ankara: Fol Yayıncılık.
- Işıkaç, Y. (2010). *Hukuk felsefesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Kant, I. (2013). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi*. (İoanna Kuçuradi, Çev.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, I. (1980). *Pratik aklın eleştirisi*. (İoanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsun Akatlı, Çev.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Kant, I. (1960). *Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme*. (Yavuz Abadan, Seha L. Meray, Çev.). Ankara: Ajans Türk Matbaası.
- Kelsen, H. (1973). *Essays in legal and moral philosophy*. (Peter Heath, Trans.). Boston: D. Reidel Publishing Company.
- Moore, M. (2003). *Objectivity in ethics and law*. Aldershot.
- Pound, R. (1945). Law and morals - jurisprudence and ethics. *N.C. L. Rev.*, 23, 185.
- Pieper, A. (2012). *Etiğe giriş*. (Veysel Atayman, Gönül Sezer, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Reddy, A. R. (2007). Role of morality in law-making: a critical study. *Journal of the Indian Law Institute*, 49(2), 194-211.
- Selim, F. (2023). *Radikal bir postmodernist Richard Rorty*, Ankara: Sonçağ Yayıncılık.
- Seneca (2014). *Doğa araştırmaları*. (C. Cengiz Çevik, Çev.). İstanbul: Jaguar Kitap.

Waldron, J. (1996). Kant's legal positivism, *Harvard Law Review*, 109(7), 1535-1566.

Wacks, R. (2016). *Hukuk kuramını anlamak*. (F. S. Ş Ünver, S. Ünver, Çev). Ankara: Astana Yayınları.